

ויקח יעקב אבן

הלל

השורש "הלל" מופיע בתנ"ך (כולל בצורות "הללו", תהילה, "הללויה", וכו') 150 (ק"נ) פעמים, כמספר הפרקים בספר תהילים בחלוקת הפרקים המקובלת אצלנו. והקשר בין "הלל" לבין ספר תהילים אינו מתמצא בכך. נהוג לכנות בשם "תפילת הלל" את הפרקים קי"ג (הללויה הללו עבדי ה') עד קי"ח (הודו לה' כי טוב) של ספר תהילים.

כשם שפרק קי"ח מסיים את תפילת ההלל, כך עמודים הממוספרים קי"ח במסכת שבת ובמסכת פסחים מלמדים אותנו על קיום עוד שני אוספים של פרקים בספר תהילים המכונים אף הם "הלל".

אמר רבי יוסי: יהא חלקי מגומרי הלל בכל יום. איני? והאמר מר: הקורא הלל בכל יום הרי זה מחרף ומגדף! כי קאמרינן בפסוקי דזמרא. שבת קי"ח:

תנו רבנן: רביעי גומר עליו את ההלל ואומר הלל הגדול - דברי רבי טרפון. פסחים קי"ח.

אם כן, אנחנו למדים שיש שלושה אוספים של פרקי תהילים שזכו לכינוי "הלל":

1. **ההלל המצרי** פרקים קי"ג עד קי"ח (לפעמים בדילוג) הנקרא כך בגלל הפסוק "בצאת ישראל ממצרים", וכן ע"פ רש"י: מצראה - הלל שאנו קורין בפסח, לפי שיש הלל אחר הקרוי הלל הגדול, קורין לזה הלל המצרי רש"י על בברכות נו.
2. **ההלל הגדול** פרק קל"ו (הודו לה' כי טוב) (ויש דעות המוסיפות פרקים סמוכים)
3. **ההלל שבפסוקי דזמרה** פרקי הסיום של ספר תהילים קמ"ה (תהילה לדוד ארוממך אלוהי המלך) עד ק"נ (הללויה הללו אל בקדשו), עם תוספות לפרק קמ"ה.

כל סוגי ההלל לקוחים מספר תהילים, המיוחס לדוד המלך. לדעתי דבר זה בא לקיים את דבר הפסוקים:

לְהַלֵּל אֶת ה', עַל יְדֵי דָוִד מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל
לְהַלֵּל לַהוֹדוֹת בְּמִצְוֹת דָּוִד
לְהַלֵּל לַה' בְּדַבְּרֵי דָוִד

עזרא ג' י'
נחמיה י"ב כ"ד
דברי ימים ב' כ"ט ל'

ברכות הלל

אפשר להשתכנע שחז"ל ראו דמיון רב בין סוגי ההלל הללו ע"י השוואת נוסחי הברכות שקבעו לברך לפני ואחרי אמירתם.

הברכה לפני פסוקי דזמרה ואחרי ההלל המצרי הינה זהה לחלוטין:
בְּרוּךְ אַתָּה ה', מֶלֶךְ מְהֻלָּל בְּתַשְׁבְּחוֹת.

ואילו אחרי פסוקי דזמרה יש גרסה שונה רק במקצת:
בְּרוּךְ אַתָּה ה', אֵל מֶלֶךְ גָּדוֹל בְּתַשְׁבְּחוֹת.

בברכות מופיע השורש "הלל":

לפני פסוקי דזמרה: הַמְהַלֵּל ... נְהַלֵּךְ ... מְלֶךְ מְהֻלָּל
לפני ההלל המצרי: לְקַרְאֲלִגְמוֹר אֶת הַהֵלֵל
אחרי פסוקי דזמרה: הֵלֵל וְזַמְרָה
אחרי ההלל המצרי: יְהַלְלוּךָ ... מְלֶךְ מְהֻלָּל

וגם "להודות" מרבה להופיע:

אחרי פסוקי דזמרה: בְּרִכּוֹת וְהוֹדָאוֹת
אחרי ההלל המצרי: כִּי לָךְ טוֹב לַהוֹדוֹת

וגם השורש "זמר" מופיע (ולא רק בברכות של פסוקי דזמרה):

לפני פסוקי דזמרה: בְּשִׁבְחוֹת וּבְזַמִּירוֹת
אחרי פסוקי דזמרה: הֵלֵל וְזַמְרָה
אחרי ההלל המצרי: וּלְשִׁמְךָ נִפְאֵה לְזַמֵּר

יש לשם לב שרשימת הפעלים לפני פסוקי דזמרה:

בְּשִׁבְחוֹת וּבְזַמִּירוֹת נִגְדְּלָךְ וּנְשַׁבְּחָךְ וּנְפָאֲרָךְ וּנְמַלִּיכָךְ וּנְזַכִּיר שְׁמֶךָ
מִלְכָנוּ אֱלֹהֵינוּ

מופיעה גם אחרי ההלל המצרי:

בְּרִנָּה יוֹדוּ וַיְבָרְכוּ וַיִּשְׁבְּחוּ וַיִּפְאֲרוּ וַיְרוֹמְמוּ וַיַּעֲרִיצוּ וַיְקַדְּשׁוּ וַיְמַלִּיכוּ
אֶת שְׁמֶךָ מִלְכָנוּ

לא התייחסנו לברכות לפני ואחרי ההלל הגדול משום שאין לו ברכות ייחודיות. ההלל הגדול נאמר בשבתות וימים טובים במסגרת פסוקי דזמרה ואז הוא נהנה מברכותיו. הוא נאמר גם בהגדה של פסח, ושם מופיע בין ההלל המצרי לבין "נשמת כל חי" (ברכת שיר) וישתבח, ולכן נהנה מהברכה לפני ההלל המצרי והברכה אחרי פסוקי דזמרה. היה נהוג לקרוא את ההלל הגדול לאחר שנענו תפילות לירידת גשמים, אבל אין לנו עדויות לברכותיו במקרה זה.

קריאת הלל

קל להבין למה כינו את פרקי הסיום של ספר תהילים "הלל", כי הרי כל הפרקים האלה מתחילים ומסיימים ב"הללויה". כשבאו חז"ל להוסיף את הפרק הקודם לאלה, פרק קמ"ה, הוסיפו לסופו את הפסוק: וְאַנְחֵנוּ נְבָרְךָ יְיָ מֵעַתָּה וְעַד עוֹלָם הַלְלוּיָהּ מִפְּרָק קט"ו כְּדִי שֶׁגַם הוּא יִסְתַּיִם ב"הללויה".

בפרקים קמ"ח (הללויה, הללו את ה' מן השמים) וק"ן (הללויה, הללו אל בקדשו) יש י"ג מילים מהשורש "הלל" כל אחד, ואילו בכל אחד מהפרקים קמ"ה, קמ"ו, קמ"ז, קמ"ט מופיע השורש הלל בדיוק ארבע פעמים.

גם ההלל המצרי מתחיל בדברי הלל:

הַלְלוּיָהּ. הַלְלוּ עִבְדֵי ה'. הַלְלוּ אֶת שֵׁם ה'. יְהִי שֵׁם ה' מְבָרָךְ. מֵעַתָּה וְעַד עוֹלָם. מִמְזֶרֶח שֶׁמֶשׁ עַד מְבֹאוֹ מְהֻלָּל שֵׁם ה'. ... מוֹשִׁיבֵי עֲקָרֹת הַבַּיִת אִם הַבָּנִים שְׂמֵחָה הַלְלוּיָהּ.

הפרק האחרון של ההלל המצרי אינו מסתיים במילים מהשורש "הלל", אלא ב"הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו", אבל תקנו חז"ל להוסיף נוסח "יהללוך ה' אלהינו כל מעשיך" בסופו.

לעומת זאת בהלל הגדול השורש "הלל" אינו מופיע כלל!

השם "הלל הגדול" מופיע לראשונה במשנה תענית: מעשה שגזרו תענית בלוד, וירדו להם גשמים קדם חצות. אמר להם רבי טרפון, צאו ואכלו ושתו ועשו יום טוב. ויצאו ואכלו ושתו ועשו יום טוב, ובאו בין הערבים וקראו הלל הגדול. משנה תענית פרק ג משנה ט'

והירושלמי באותו מקום מסביר:

אי זו היא הלל הגדולה? רב פרנך בשם רב חנינא: "הודו לאלהי האלהים כי לעולם חסדו, הודו לאדוני האדונים כי לעולם חסדו". תלמוד ירושלמי מסכת תענית פרק ג' הלכה י"א

הסבר זה מזהה את הפרק בתהילים אבל אינו מסביר את השם "הלל".
התלמוד הבבלי מציע סיבה לכינוי:

ולמה נקרא שמו הלל הגדול? אמר רבי יוחנן: מפני שהקב"ה יושב
ברומו של עולם ומחלק מזונות לכל בריה. מסכת פסחים, דף קי"ח.
תשובה שאינה מובנת כל צורכה. הרשב"ם נדחק לפרש:
דכתיב ביה ינותן לחם לכל בשר" והיינו דבר גדול.
המסביר את המילה "גדול" אבל לא את המילה "הלל".

לעניות דעתי הסבר כינוי פרק קל"ו בשם "הלל" מפורש בפסוק מספר עזרא:

וַיַּעֲנֵנוּ בְּהִלָּל וּבְהוֹדוֹת לַה' כִּי טוֹב, כִּי לְעוֹלָם חֲסָדוֹ עֲזָרָא ג' י"א
כלומר יש קשר הדוק בין "הלל" לבין אמירת "הודו לה' כי טוב, כי לעולם
חסדו"! זהו נוסח הפתיחה של פרק קל"ו (ונוסח הסיום דומה "הודו לאל
השמים, כי לעולם חסדו") וכן הפסוק המסיים של ההלל המצרי!
הצמדת השורשים "להודות" ו"להלל" הינו נפוץ בסידור, ומקורו בתנ"ך:
כִּי לֹא שָׂאוֹל תִּוָּדֵךְ, מִוֹת יִהְלָךְ יִשְׁעִיהוּ ל"ח י"ח
וַיַּעֲנֵנוּ בְּהִלָּל וּבְהוֹדוֹת לַה' כִּי טוֹב, כִּי לְעוֹלָם חֲסָדוֹ עֲזָרָא ג' י"א
לְהִלָּל לְהוֹדוֹת בְּמִצְוֹת דָּוִד נחמיה י"ב כ"ד
וְלִהְיוּ כִּיֹּר וְלִהְיוּ דוֹת וְלִהְיוּ לַה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל דברי הימים א' ט"ז ד'
לְהוֹדוֹת וְלִהְיוּ לַה' דברי הימים א' כ"ג ל'
עַל הַדּוֹת וְלִהְיוּ לַה' דברי הימים א' כ"ה ג'
מוֹדִים אֲנַחְנוּ לָךְ, וּמְהַלְלִים לְשֵׁם תְּפָאֲרֶתְךָ דברי הימים א' כ"ט י"ג
לְשֵׁרֵת וְלִהְיוּ דוֹת וְלִהְיוּ לַה' דברי הימים ב' ל"א ב'

וכן הרבה.

לכן אפשר להכליל את קביעתנו הקודמת ולומר שאפשר לכוונת בשם "הלל"
כל פרק או אוסף של פרקים בתהילים הפותח ומסתיים במילה מהשורש
"הלל" (כגון "הללויה", "הללו", "מהולל"), או מהשורש "להודות" (כגון "הודו
לה' כי טוב").

יש קשר נוסף בין פרקי ההלל השונים.

ישנן עדויות שבמקדש אמרו פרקים אלו "לסירוגין" או "בקירוי", כלומר המשורר היה אומר חלק מהפסוק והקהל היו עונים – או בחזרה על הנאמר או בכגון "הללויה", "כי לעולם חסדו", "ברכו את ה'" וכד'.

אמר רבא: הלכתא גיברתא איכא למשמע ממנהגא דהלילא. הוא אומר הללו עבדי ה', והן אומרים הללויה. מסכת סוכה ל"ח:

ואמר רבא ממנהג של עכשיו אנו למדים מהו עיקר קריאת הלל כשתיקנוהו תחילה. לפי שהכל חייבין בקריאתו ואין הכל בקיין בו, תקנו אחד קורא ואחרים שומעים, והכל עונים מקצת. רש"י שם

וגם במדינה היו שחזרו על פסוקים מסויימים:

מקום שנהגו לכפול – יכפול, לפשוט – יפשוט. לברך אחריו – יברך. הכול כמנהג המדינה. משנה סוכה פרק ג'

פרק ההלל הגדול נשאר לנו ממש כך בספר תהילים, כאשר מצויין "כי לעולם חסדו" אחרי כל שלוש או ארבע מילים, ואילו בהלל המצרי הדבר אינו מצויין מפורשות בתנ"ך (חוץ מארבעת הפסוקים הראשונים של פרק קי"ח), אבל נוהגים רוב הקהילות לומר חלקים ממנו לסירוגין. יהודי תימן מגדילים לעשות, כאשר שליח הציבור קורא פסוק מההלל, וכל הציבור עונים אחריו הללויה.

כנראה כך נהגו בתקופת התלמוד, ואילו התוספות מסבירים שכבר לא נהגו כך בימיהם:

ומה שאין אנו נוהגין עכשיו לעשות כן משום דמנהגא קרי ליה, והיכא דלא נהוג לא נהוג. תוספות שם ד"ה הלכתא

נראה שמנהג האמירה לסירוגין נהג גם לגבי ההלל שבפסוקי דזמרה. שם הלוי בבית המקדש או שליח הציבור בבית הכנסת היה מכריז קודם התהילה "הללויה" כדי להסביר לקהל את התשובה המצופה לכל פסוק. לאחר מכן הוא ממשיך והקהל עונים:

שליח ציבור הַלְלֵי נַפְשֵׁי אֶת ה' קהל הַלְלוּיָהּ
שליח ציבור אֲהַלְלָהּ ה' בְּחַיִּי, אֲזַמְּרָהּ לְאַלְהֵי בְּעוֹדֵי קהל הַלְלוּיָהּ

בצורה דומה אפשר להבין את המנהגים השונים ביחס ל"הודו לה" כי טוב, כי לעולם חסדו" בהלל המצרי. לפי מנהג אחד "כי לעולם חסדו" הינו תשובת הקהל:

שליח ציבור	הוֹדוּ לַה' כִּי טוֹב	קהל	כִּי לְעוֹלָם חֲסָדוֹ
שליח ציבור	יֹאמֶר נָא יִשְׂרָאֵל	קהל	כִּי לְעוֹלָם חֲסָדוֹ
שליח ציבור	יֹאמְרוּ נָא בֵּית אֱהֲרֹן	קהל	כִּי לְעוֹלָם חֲסָדוֹ
שליח ציבור	יֹאמְרוּ נָא יִרְאֵי ה'	קהל	כִּי לְעוֹלָם חֲסָדוֹ

לפי מנהג אחר שליח הציבור קודם מכריז שתשובת הקהל המצופה הינה "הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו" ולאחר מכן ממשיכים:

שליח ציבור יאמר נא ישׂרָאֵל כִּי לְעוֹלָם חֶסֶד
קהל הודו לה' כי טוב כִּי לְעוֹלָם חֶסֶד
שליח ציבור יאמרו נא בֵּית אֱהֲרֹן כִּי לְעוֹלָם חֶסֶד
קהל הודו לה' כי טוב כִּי לְעוֹלָם חֶסֶד
שליח ציבור יאמרו נא יִרְאֵי ה' כִּי לְעוֹלָם חֶסֶד
קהל הודו לה' כי טוב כִּי לְעוֹלָם חֶסֶד.

בכל יום אברכך ואהללה שמך

יש לשים לב לכך שלשלושת סוגי ההלל יש עתים מוגדרות:

- ההלל שבפסוקי דזמרה הינו הלל שאומרים בשחרית של כל יום;
- ההלל הגדול אומרים בשבתות וימים טובים;
- ההלל המצרי שמור לימים טובים בלבד.

לעניות דעתי קבעו לומר הלל כלשהו בכל היום לקיים את דבר הפסוק:

בְּכָל יוֹם אֲבָרְכְךָ, וְאֶהְלֵלָה שְׁמֶךָ לְעוֹלָם וָעֶד.

ולכן הפרקים קמ"ה עד סוף הספר מתאימים במיוחד להיאמר בכל יום.

ומה אומרים בכל יום? לדעת רש"י שני הפרקים האחרונים של תהילים בלבד:

פסוקי דזמרה שני מזמורים של הילולים - הללו את ה' מן השמים

הללו אל בקדשו: רש"י שם

ואילו מסכת סופרים קובעת שמדובר בששת הפרקים האחרונים (קמ"ה-ק"ג):

וששת המזמורים של כל יום. ואמר ר' יוסי יהא חלקי עם

המתפללים בכל יום ששת המזמורים הללו. מסכת סופרים פרק י"ח

וכן אצל הרי"ף והרא"ש והרמב"ם:

ושבחו חכמים למי שקורא זמירות בספר תהלים בכל יום, מתהלה

לדוד עד סוף הספר. משנה תורה, הלכות תפילה פרק ז' הלכה י"ב

בגמרא לומדים מדברי ר' יוסי שפרקים אלו מתאימים לאומרם בכל יום ולעומת זאת ההלל המצרי אינו מתאים לכל יום:

אמר רבי יוסי: יהא חלקי מגומרי הלל בכל יום. איני? והאמר מר: הקורא הלל בכל יום הרי זה מחרף ומגדף! כי קאמרינן בפסוקי דזמרא. שבת קי"ח:

בתחילה הבינה הגמרא את דברי רבי יוסי "לגמור את ההלל" במובן המקובל היום – לומר את ההלל המצרי המלא (פרקים קי"ג-קי"ח של ספר תהילים ללא השמטות). אבל אמירה כזאת מנוגדת לאמירה אחרת של רבי יוסי עצמו. לכן אולצו להבין שכוונתו **לגמור** את ספר תהילים, ע"י אמירת הפרקים האחרונים של ספר תהילים.

ר' סעדיה גאון מביא סברה נוספת להסביר אמירת פרקי הסיום בכל יום: והתנדבה אומתנו לקרוא מזמורים מספר תשבחות הקב"ה ולפניהם ואחריהם שתי ברכות, ותיקנה לעשות כך אחרי שהמאמין מברך על כל המקרים הקורים אותו מראשית יקיצתו עד זמן התפלה.... סידור רס"ג

כוונתו של רבינו סעדיה גאון לשלל הדימויים בפרקים אלו שאפשר להבינם כמכוונים לפעולות שעושה האדם בבוקר, כגון:

מתעורר משינה שהיא אחד מששים למיתה ואומר:
אַהֲלֵלָה ה' בְּחַיִּי, אֲזַמְרָה לְאֱלֹהֵי בְּעוֹדֵי
פוקח את עיניו ואומר:

עֵינֵי כָל אֱלֹהִים יִשְׁבְּרוּ; ה' פָּקַח עֵינָי
קם ממיטתו ואומר:

סוֹמֵךְ ה' לְכָל הַנְּפֹלִים, וְזוֹקֵף לְכָל הַכְּפוּפִים
רואה את בני ביתו ואומר:

בְּחוּרִים וְגַם בְּתוֹלוֹת, זְקַנֵּי עִם נְעָרִים
מביט דרך החלון לראות אם זרחה השמש ואומר:

הַלְלוּהוּ שְׁמֶשׁ וַיָּרָח, הַלְלוּהוּ כָּל כּוֹכְבֵי אוֹר
טועם את המותר לפני התפילה ואומר:

וְאַתָּה נוֹתֵן לָהֶם אֶת אֲכָלָם בְּעֵתוֹ; נוֹתֵן לְבַהֲמָה לַחֲמָה
יוצא מביתו ומרגיש את מזג האוויר ואומר:

הַמְּכַסֶּה שָׁמַיִם בְּעָבִים, הַמְּכַיֵּן לְאֶרֶץ מָטָר; הַמְּכַסֶּה שָׁמַיִם בְּעָבִים,
הַמְּכַיֵּן לְאֶרֶץ מָטָר; הַנּוֹתֵן שֶׁלֶג בְּצֶמֶר, כְּפוֹר כְּאֶפֶר פִּזְזָר, מְשַׁלֵּיךְ קַרְחוֹ

כְּפִתִים; רוּחַ סִעָרָה עֹשֶׂה דָבָר
נכנס לבית הכנסת ואומר:

קָרוֹב ה' לְכָל קָרְאִיו; לְבַנֵּי יִשְׂרָאֵל עִם קָרְבוֹ; תִּהְלָתוֹ בְּקִהֵל
חֲסִידִים; יִשְׁמַח יִשְׂרָאֵל בְּעֲשָׂיו, בְּנֵי צִיּוֹן יִגִּילוּ בְּמַלְכָם.

בעצם, שלוש מברכות השחר נגזרו מתוך הפסוקים האלו:
ה' מתיר אֶסְוִירִים. ה' פֶּקַח עֵוְרִים, ה' זֶקֶף כְּפֹפִים.

לדעתי, אפשר להרחיב את הרעיון של רס"ג כדי להגיע להסבר נוסף לבחירת פרקי הסיום של ספר תהילים להיות ההלל של כל יום. בפרקים אלו כן מדובר על "מקרים" שיש להלל את הקב"ה בגללם; אבל אין מקרים אלו נסים שנעשו לישראל בזמן מסויים, אלא "נסים" שבטבע, המתרחשים בכל יום. פרקים אלה מזכירים את זריחת השמש ושקיעתה, יציאת הירח והכוכבים, כיסוי השמים בעננים, ירידת גשם ושלג וברד, נשיבת הרוח, וצמיחה של חיטה וחציר לתת אוכל לאדם ולבהמה.

לעומת זאת, ההלל של ימים טובים משבח את הקב"ה על הניסים היוצאים מגדר הטבע שנעשו לכלל ישראל באירועים מסויימים. ומתי בדיוק קוראים את ההלל המצרי? הגמרא קובעת שגומרים את ההלל בי"ח ימים (ובגולה בכ"א ימים):

שנים עשר יום בשנה מכה בחליל וכו'. מאי שנא הני? הואיל ויחיד גומר בהן את ההלל. דאמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יהוודק: שמונה עשר ימים שהיחיד גומר בהן את ההלל - שמונה ימי החג ושמונה ימי חנוכה ויום טוב הראשון של פסח ויום טוב הראשון של עצרת; ובגולה עשרים ואחד - תשעה ימי החג ושמונה ימי חנוכה ושני ימים טובים של פסח ושני ימים טובים של עצרת. ערכין י.

ובימינו רבים גומרים את ההלל גם ביום עצמאות וביום שחרור ירושלים, כך שבארץ ישראל גומרים את ההלל עשרים פעם בשנה (ובגולה כ"ג ימים).

קוראים את ההלל בדילוג (הנקרא "חצי הלל") בששת הימים האחרונים של פסח ועשרה ראשי חודשים (להוציא את ראש השנה שאין קוראים בו הלל כלל, וראש חודש טבת החל בחנוכה, בו גומרים את ההלל). עשרה ראשי חודשים אלה עולים ליותר מעשרה ימים משום שייטכנו יש שני ימים של ראש חודש. ראש חודש תשרי, שבט, ניסן, סיון, ואב הינם תמיד של יום אחד, ואילו ראש חודש חשוון, אדר (שניהם בשנה מעוברת), אייר, תמוז, ואלול הינם תמיד של שני ימים. ראש חודש כסלו וטבת לפעמים מלאים ולפעמים חסרים. לכן יש לא פחות מכ"ב ימים שבהם אומרים את ההלל בדילוג, ולא יותר מכ"ו ימים. לאלו שאומרים את ההלל בדילוג ביום עצמאות ולאו יום שחרור ירושלים יש להוסיף יום או יומיים למספרים אלו.

מחרף ומגדף

נשארתי השאלה, גם אם ההלל שבפסוקי דזמרה מתאים יותר מההלל המצרי להיאמר ביום חול, מדוע חשב ר' יוסי שהקורא ההלל המצרי ביום שאינו יום טוב נקרא מחרף ומגדף? מה נמצא בהלל המצרי שהינו כל כך לא מתאים להיאמר בכל יום?

בגמרא מספרים כי כאשר רב הגיע לבבל מארץ ישראל הוא שמע שקוראים את ההלל המצרי בראש חודש (מה שלא היה נהוג בארץ ישראל) וחשב להפסיקם, אבל נמנע כאשר ראה שהם קוראים את ההלל בדילוג:

רב איקלע לבבל. חזינהו דקא קרו הלילא בריש ירחא, סבר לאפסוקינהו. כיון דחזא דקא מדלגי דלוגי אמר: שמע מינה מנהג אבותיהם בידיהם. מסכת תענית כ"ח:

כלומר, לא זו בלבד שרב סבר שאסור לקרוא את ההלל המצרי ביום חול, אלא אף בראש ראש חודש אסור! ההבדל בין מנהג ארץ ישראל לבין מנהג בבל מוסבר ע"י ר' אשתורי הפרחי:

משמע מיהא דבני ארץ ישראל לא היו קורין הלל בראש חודש מפני שהיו מקדשין על פי הראיה ודי להם בזה, אבל בני בבל קורין לפי שלא היה להם הַכָּר אחר. כפתור ופרח פרק י"ד

רש"י מסביר את הבעייתיות באמירת ההלל המצרי ביום שאינו מיועד לכך:

הרי זה מחרף ומגדף שנביאים הראשונים תיקנו לומר בפרקים לשבח והודיה כדאמרינן בערבי פסחים, וזה הקוראה תמיד בלא עתה אינו אלא כמזמר שיר ומתלוצץ. רש"י על שבת קי"ח:

וקשה מאד לקבל את חריפות הדברים, כי הרי מקובל ואפילו משובח לקרוא פרקי תהלים בכל יום, ואין אנו אומרים שהנוהג כך מתלוצץ!

גם המהרש"א מנסה לתרץ:

הרי זה מחרף כו'. משום דהלל נתקן בימים מיוחדים על הנס, לפרסם כי הקב"ה הוא בעל היכולת לשנות טבע הבריאה. ונמצא מי שאומרו בכל יום לא יתפרסם אומרו על הנס גם בימים הראוים לפרסם נסי השם יתברך, והרי זה כמחרף ומגדף שאין בידו חלילה לשנות טבע הבריאה. מהרש"א חידושי אגדות מסכת שבת דף קיח:

כלומר, המפריז ואומר את ההלל המצרי במקום ההלל בפסוקי דזמרה, במקום להלל את הקב"ה על נסי הטבע, דווקא מטיל ספק ביכולתו של הקב"ה לשנות את חוקי הטבע כשירצה, ולכן נחשב מגדף.

הסבר זה מלא יותר. אפשר להבין שהמהרש"א דואג שמתוך אמירה יומיומית של ההלל המתאים לימים מיוחדים, נפגעת המיוחדות שלו, ואז גם אם ייאמר ביום טוב לא תיתכן אותה השפעה חזקה על נפש האדם. כמו כן, מתוך חזרה מיותרת על ההלל המצרי אפשר לטעות ולהגיע למסקנה שקיימים רק ניסים ואין חוקי טבע כלל, והקב"ה מנהיג את העולם באופן שרירותי!

אבל גם הסבר זה אינו מספק, כי אפשר לטעון את הטענה ההפוכה. דווקא מתוך חזרה יומית על ההלל של פסוקי דזמרה אפשר להגיע למסקנה ש"חוק נתן ולא יעבור", וכך חס וחלילה להגיע למסקנה שאין בידי הקב"ה לשנות את טבע הבריאה.

לעניות דעתי אפשר להבין את דברי ר' יוסי (וכן את רש"י והמהרש"א) ע"י צירוף כוונות שני סוגי ההלל. כפי שהראינו לעיל מתאים לקרוא את ההלל שבפסוקי דזמרה בכל יום, כולל בשבתות וחגים, כי תהילים אלה מהללים את הקב"ה על הנסים שבכל יום. הם מחזקים בלב האדם את התודעה שהקב"ה ברא עולם מסודר הנוהג על פי חוקי טבע נפלאים. ואז כדי לחזק את האמונה שהקב"ה הינו אדון עולם שהנהיג את חוקי הטבע ויכול לבטלם לכשירצה, צריכים אנו לקרוא את ההלל המצרי בימים שנעשו בהם ניסים לישראל, כגון יציאת מצריים וחנוכה.

בגמרא שואלים בנוסף אם אומרים את ההלל הגדול ביום טוב, מה הטעם לומר גם את ההלל המצרי?

וכי מאחר דאיכא הלל הגדול אגן מאי טעמא אמרינן האי (ההלל המצרי)? משום שיש בו ה' דברים הללו: יציאת מצרים וקריעת ים סוף ומתן תורה ותחיית המתים וחבלו של משיח. יציאת מצרים דכתיב "בצאת ישראל ממצרים", וקריעת ים סוף דכתיב "הים ראה וינוס", מתן תורה דכתיב "ההרים רקדו כאילים", תחיית המתים דכתיב "אתהלך לפני ה'", חבלו של משיח דכתיב "לא לנו ה' לא לנו". וא"ר יוחנן "לא לנו ה' לא לנו" זו שעבוד מלכות. פסחים קי"ח.

כלומר, להלל המצרי יש ייחוד גם בהשוואה להלל הגדול הדין בניסים גלויים.

הלל בדילוג (חצי הלל)

נשאלות שאלות בקשר לחצי הלל. הראשונה - על מה מדלגים? אצל רוב הקהילות (ראה משנה ברורה) מדלגים על החצי הראשון של מזמורים קט"ו (פסוקים א'-י"א) וקט"ז (פסוקים א'-י"א), ואילו התימנים (ע"ס הרמב"ם) מדלגים גם על קי"ז ועל התחלת קי"ח (פסוקים א'-ד').

למה מדלגים דווקא על קטעים אלה? לעומת רוב ההלל המצרי המהווה שיר הלל על גאולת ישראל ממצרים וכן על העבודה במקדש, "לא לנו" דן בהבדל בין ישראל לעובדי פסילים, ו"אהבתי כי ישמע" עניינו גאולה אישית של המשורר. דברים אלו פחות שייכים למסר הבסיסי של ההלל, ולכן קל יותר לדלג עליהם.

ומה בעניין הברכה לפני חצי הלל? כבר עסקנו לעיל בעניין ברכות ההלל, וכבר ראינו במשנה יש חילוקי מנהגים בעניין החזרה על פסוקי ההלל וכן בעניין הברכה לאחר ההלל המצרי:

מקום שנהגו לכפול – יכפול, לפשוט - יפשוט. לברך אחריו - יברך.
הכול כמנהג המדינה. משנה סוכה פרק ג'

בגמרא מוסיפים שאין חילוקי מנהגים שחייבים לברך לפני אמירת ההלל:

לברך יברך - אמר אביי: ל"ש אלא לאחריו, אבל לפניו מצוה לברך.
דאמר רב יהודה אמר שמואל: כל המצות כולן מברך עליהן עובר לעשייתן.
תלמוד בבלי סוכה ל"ח.

אבל לא המשנה ולא הגמרא מגלים לנו את נוסח הברכה לפני ההלל המצרי. היום קיימים שלושה מנהגים שונים:

1. לברך "לקרוא את ההלל" תמיד (מנהג אשכנז, כולל מנהג "ספרד" החסידי)
2. לברך "לגמור את ההלל" כשקוראים הלל שלם, ולא לברך כלל כאשר קוראים בדילוג (הרמב"ם, ויוצאי סוריה, עירק, תורקיה, פרס, והתימנים הנוהגים ע"פ הרמב"ם)
3. לברך "לגמור את ההלל" כשקוראים הלל שלם, ו"לקרוא את ההלל" כשקוראים אותו בדילוג (יוצאי מרוקו, איטליה, הספרדים באירופה, ומנהג אשכנז הקדום).

אפשר להבין את הסתעפות שינויי הנוסח. המשנה, שנכתבה בארץ, אינה מכירה את מנהג בבל לקרוא את ההלל בדילוג בראש חודש ובשאר ימי פסח.

וכך לפי מנהג ארץ ישראל הקדום היתה רק ברכה "לקרוא את ההלל":

אבל בא"י שלא היו קורין אלא באותן שמנה עשר ימים בלבד, לא היו מברכין אלא לקרוא את ההלל חידושי הרשב"א לברכות, יד.

גם הרמב"ם, שהכיר את מנהג בבל לקרוא את ההלל בדילוג, סבר שאין לברך עליו, כי אין לברך "אשר קדשנו במצוותיו" על מנהגים.

כל ברכה שלא נזכרה בגמרא אין מברכים עליה בשם ומלכות. אין מברכים על דבר שהוא מנהג, אע"פ שמנהג נביאים הוא, כגון נטילת ערבה בשביעי של חג, ואין צריך לומר מנהג חכמים כגון קריאת הלל בראש חודש ובחזה"מ של פסח.

משנה תורה ברכות פרק י"א הלכה ט"ז

ומסכים איתו רש"י :

מנהג נביאים היא בגבולין ולא יסוד נביאים הלכך אינה צריכה ברכה. רש"י סוכה מ"ד:

וכן במחזור וויטרי, שיצא מבית מדרשו של רש"י, אין מברכים על חצי הלל.

אבל הרבה ראשונים סברו שכן מברכים על מנהג חשוב:

ואנו מנהגנו לברך בכולן השגות הראב"ד על הרמב"ם הנזכר לעיל

אבל בהלל דראש חודש מברכין. ובכיוצא בזה כלל גדול אמרו בירושלמי: אם הלכה רופפת בידך ראה היאך צבור נוהגין ונהוג כן, ומנהג הוא שמברכין על ההלל. הר"ן על שבת י"א: ד"ה תנא יחיד

לעומת מנהג ארץ ישראל, בבבל הבחינו בין ימים שגמרו את ההלל לאלו שקראו אותו בדילוג (בחלק מהמקומות לא ברכו כלל בהשפעת רב, ובחלק ברכו "לקרוא את ההלל").

אצל יהדות אשכנז היה נהוג לברך לגמור ולקרוא בהתאמה. המצב השתנה עם תקנת המהר"ם מרוטנברג לברך "לקרוא את ההלל" גם על ההלל המלא, מפני החשש שמא הקורא יבלע מילה ונמצא הלל לא גמור וברכתו לבטלה.

פסק זה של המהר"ם מרוטנברג עבר לשני תלמידיו הגדולים הרא"ש והמרדכי. המרדכי קבע שהצבור מברכים בתחילת ההלל "לקרוא את ההלל" (ואם בירך לגמור אין צריך לחזור) ולגבי ההלל בדילוג היחיד אינו מברך כלל. הרא"ש כתב שגם הציבור וגם היחיד מברך "לקרוא את ההלל" גם כאשר קוראים בדילוג וגם כאשר גומרים את ההלל. פסק זה עבר לבנו הטור ומשם להגהות שולחן הערוך (או"ח סימן תכ"ב).

ההלל הגדול

בגמרא יש כמה סברות בעניין תכולתו של ההלל הגדול:

מהיכן הלל הגדול? רבי יהודה אומר מהודו (תהילים קל"ו) עד נהרות בבל (תהילים קל"ז). ורבי יוחנן אומר משיר המעלות עד נהרות בבל. רב אחא בר יעקב אומר מ"כי יעקב בחר לו יה" (תהילים קל"ה) עד נהרות בבל. פסחים קי"ח.

ר' יהודה סובר שהלל הגדול הינו פרק קל"ו (הודו) בלבד, וכך מקובל לחשוב היום. ר' יוחנן סובר שיש לכלול אף את שני הפרקים לפני הודו, ואילו האמורא רב אחא בר יעקב סובר כי מתחילים בפסוק ד' של הפרק לפני הודו ומסיימים אחרי הפסוק הראשון של הפרק אחרי הודו.

ר' יהודה מכיר רק בפרק המסודר בצורה של אמירה לסירוגין. ר' יוחנן כולל גם את הפרק לפני הודו, גם משום שפותח וסוגר ב"הללויה" וגם בגלל דמיון הלשון הבולט בינו לבין הודו:

שְׁהִיָּה גוֹיִם רַבִּים, וְהָרַג מַלְכִים עֲצוּמִים.
לְסִיחוֹן מֶלֶךְ הָאֱמֹרִי, וְלַעֲוֹג מֶלֶךְ הַבְּשָׁן
וְנָתַן אֲרָצָם לְנַחֲלָה, נַחֲלָה לְיִשְׂרָאֵל עֲמוֹ.
לעומת

לְמַכָּה מַלְכִים גְּדֹלִים,	כִּי לְעוֹלָם חֲסָדוֹ.
וַיְהַרְג מַלְכִים אֲדִירִים,	כִּי לְעוֹלָם חֲסָדוֹ.
לְסִיחוֹן מֶלֶךְ הָאֱמֹרִי,	כִּי לְעוֹלָם חֲסָדוֹ.
וְלַעֲוֹג מֶלֶךְ הַבְּשָׁן,	כִּי לְעוֹלָם חֲסָדוֹ.
וְנָתַן אֲרָצָם לְנַחֲלָה,	כִּי לְעוֹלָם חֲסָדוֹ.
נַחֲלָה לְיִשְׂרָאֵל עַבְדּוֹ,	כִּי לְעוֹלָם חֲסָדוֹ.

תהילים קל"ו

תמוה יותר הכללתו של ר' יוחנן גם את פרק קל"ד הקצר:

שִׁיר, הַמַּעֲלוֹת - הִנֵּה בָּרַכּוּ אֶת ה' כָּל עַבְדֵי ה' הָעֹלְמִידִים בְּבֵית ה'
בְּלִילוֹת. שָׂאוּ יְדְכֶם קִדְשׁ וּבָרַכּוּ אֶת ה'. וּבָרַכְךָ ה' מְצִיּוֹן, עֲשֵׂה שְׂמִים
וְאֶרֶץ. תהילים קל"ד

שאינו מכיל "הלל" או "הללויה", ואינו נאמר לסירוגין. לעומת זאת פרק זה מאד שייך לפרקים לפניו, בהיותו האחרון מבין חמישה עשר פרקי תהילים רצופים המתחילים "שיר המעלות" (ק"כ – קל"ד).

תמוה עוד יותר הכללה בתוך ההלל השמח את הפסוק העצוב:

עַל נְהָרוֹת בְּבֶל, שָׁם יִשְׁבְּנוּ גַם בְּכִינּוּ, בְּזָכְרֵנוּ אֶת צִיּוֹן. תהילים קל"ד

לעניות דעתי ר' יוחנן באומרו "משיר המעלות" אינו מתכוון רק לפרק קל"ד, אלא לכל סדרת חמשה העשר המזמורים המתחילים "שיר המעלות". אם כן, ההלל הגדול ע"פ ר' יוחנן מכיל 17 פרקי תהילים, ואורכו יותר מכפול ההלל המצרי. מספר זה מצדיק את הכינוי "ההלל הגדול", ומשנה את תוכנו מפרק אחד שהלויים היו אומרים בחגיגות בבית המקדש, לסדרה של תהילים שהלויים היו אומרים שם בימים מיוחדים.

מקובל להבין שפרקי "שיר המעלות" נאמרו על המדרגות העולות מעזרת ישראל לעזרת נשים:

והלויים בכנורות ובמצלתיים ובחצוצרות ובכלי שיר בלא מספר, על חמשה עשר מעלות היורדות מעזרת ישראל לעזרת נשים, כנגד חמשה עשר שיר המעלות שבתהלים, שעליהן לויים עומדים בכלי שיר ואומרים שירה. (סוכה נא:)

ואילו רב סעדיה גאון מסביר שהביטוי נובע מנוהג הלויים להתחיל לשיר בקול נמוך ולהעלות את קולם בהדרגה ממזמור למזמור.

והגאון רב סעדיה ז"ל פירש שיר המעלות שהיו נאמרים השירים האלה בהגברת קול מאוד, ובכל שיר מהם היו מעלים הקול. רד"ק על תהילים ק"כ

אפשר להרכיב את שני ההסברים ולהבין את טכס ההלל הגדול במקדש אליבא דר' יוחנן. הלויים התחילו במדרגה הראשונה ושרו בקול נמוך את פרק ק"כ. ולאחר מכן עלו מדרגה ושרו את פרק קכ"א, קצת יותר בקול רם. וכך המשיכו עד למדרגה האחרונה עליה שרו בקול גדול את פרק קל"ד. לאחר מכן עמדו בעזרת הנשים ושרו את פרקים קל"ה וקל"ו פסוק פסוק לסירוגין. ולטכס רב-רושם זה התכוון ר' יוחנן.

נשאר להסביר את הדעה המכלילה את הפסוק "על נהרות בבל". גם אבן עזרא וגם המאירי רואים רמזים בשירי המעלות לתקופת הגלות:

ואולי נאמר ברוח הקדש על גלותנו, שלא נדע מה נעשה אלא לקרא לה'. אבן עזרא תהילים ק"כ

רובם על צרת הגלות והגאולה. מאירי על תהילים ק"כ

ואם כך הדבר, ראוי בימינו להוסיף את תהילת הגלות להלל הגדול. אפילו מוזר שאין דעה הרואה לנכון להוסיף עוד מפרק קל"ז כדי לכלול את הפסוקים:

עַל עַרְבִים בְּתוֹכָהּ תִּלְיֶנּוּ כַנְרוֹתֵינוּ. כִּי שָׁם שְׁאַלְוֶנּוּ שׁוֹבֵינּוּ דְבָרֵי שִׁיר
וְתוֹלְלֵינוּ שְׂמֵחָה. שִׁירוּ לָנוּ מִשִּׁיר צִיּוֹן! אֵיךְ נָשִׁיר אֶת שִׁיר ה' עַל
אֲדָמַת נֶכֶר? אִם אֲשַׁכַּחְךָ יְרוּשָׁלַם תִּשְׁכַּח יְמִינִי. תִּדְבַּק לְשׁוֹנֵי לְחֻכֵּי,
אִם לֹא אֲזַכְּרֶכִי. אִם לֹא אֶעֱלֶה אֶת יְרוּשָׁלַם עַל רֹאשׁ שְׂמֵחָתִי.

הדנים בהפסקת שירת הלויים בליווי כינורות בירושלים!